

Cəmilə NOVRUZOVA

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: novruzovacemile0@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-9248-7727>

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.1.96>

AZSAYLI XALQLARIN FOLKLORUNDA İNANCLARIN TƏSNİFATI

Açar sözlər: inanc sistemləri, azsaylı xalqlar, folklor, simvolik inanclar

Summary

Jamila Novruzova

The classification of beliefs in the folklore of minority peoples

Folklore is a rich field that reflects the culture and worldview of each people. In the folklore of the minority peoples living in Azerbaijan, as in other genres of oral folk literature, beliefs and trials hold an important place. This is because beliefs, on one hand, shape social and spiritual life, and on the other hand, reveal mythical and symbolic structures based on the difficulties and trials individuals face. Thus, this article emphasizes the importance of interpreting beliefs and trials in the folklore of minority peoples not only as folklore examples but also as a reflection of the spiritual world of each people.

The article also divides belief systems into categories using scientific methodology, considering the structural and functional features of these systems.

Keywords: belief systems, minority peoples, folklore, symbolic beliefs.

Резюме

Джамиля Новрузова

Теория распределения верований в фольклоре малочисленных народов

Фольклор — это богатая область, которая отражает культуру и мировоззрение каждого народа. В фольклоре малочисленных народов, проживающих в Азербайджане, как и в других жанрах устной народной литературы, важное место занимают верования и испытания. Это связано с тем, что верования с одной стороны организуют социальную и духовную жизнь, а с другой стороны, раскрывают мифологические и символические структуры, основанные на трудностях и испытаниях, с которыми сталкиваются индивиды. Таким образом, в статье подчеркивается важность интерпретации верований и испытаний в фольклоре малочисленных народов не только как примеров фольклора, но и как отражения духовного мира каждого народа.

В статье также проводится категоризация верований с использованием научной методологии, с учетом структурных и функциональных особенностей этих систем.

Ключевые слова: системы верований, малочисленные народы, фольклор, символические верования.

Folklor bir xalqın mədəni yaddaşı, dünyagörüşü və mənəvi dəyərlərinin ən dərin təzahürüdür və bu sahədə inanc sistemləri, həm dini, həm də mədəniyyətin digər aspektləri ilə sıx əlaqəlidir. Azsaylı xalqların folklorunda inanc və sınımalara münxtəlif növləri onların yaranış məkanının təbiətə, rühani varlıqlara və qədim ənənələrə bağlılığı ilə özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır.

İnanclar bir xalqın və ya toplumun dünya, təbiət, həyat, ölüm, tanrılar, ruhlar və digər qeyri-maddi mövzularla bağlı inandığı və qəbul etdiyi fikir və anlayışlardır. Bu, adətən təbii hadisələrə, ailə münasibətlərinə, sosial davranışlara və mədəni rituallara yönəlmişdir. Məsələn, “günəşin doğuşu həyat gətirir”, “ruhların varlığı” kimi inanclar xalqların mədəniyyəti və dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. İnanclar cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini, etik prinsiplərini və həyat anlayışını əks etdirir.

İnanclar müxtəlif sahələrə təsir edir və mədəniyyətin hər aspektində öz yerini tapır. Onlar xalqın dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini və sosial quruluşunu əks etdirir. Bu inanclar həm də folklorun əsas tərkib hissələrindən biri olaraq mədəniyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İnanc və sınımalar bir-birini tamamlayır: İnanclar insanlara güvən və mənəvi dayanıqlıq verir, sınımalar isə bu inancların real həyatda tətbiqini və gücləndirilməsini təmin edir. Hər iki anlayış folklorda və cəmiyyətdə böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki onlar insan təcrübəsini, dəyərlərini qoruyur və gələcək nəsillərə ötürür.

İnanclar və sınımalar haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmış, araşdırmalar edilmişdir. Yekun olaraq bu məfhumu Azad Nəbiyev belə bir tərif verir: “İnanclar sınımalar nəticəsində qətiləşən hökmlərin bədii ifadəsidir” (Nəbiyev, 2009 s. 275).

Sınama ilə inancı müqayisə etdikdə bu nəticəyə gələ bilərik ki, sınımalar daha ilkin anlayışlardır. Azad Nəbiyevin də qeyd etdiyi kimi inanclar sınımalar nəticəsində yaranmışdır. İnsanlar ilk öncə nələisə sınaqdan keçirir, eyni və ya oxşar nəticələr əldə etdikdə artıq bu sınaq bir növ inanca çevrilir. Məsələn, deyilir ki, qara pişik adamın qarşısına çıxanda işləri yolunda getmir. Təsədüfən kimsənin qarşısına bir neçə dəfə qara pişik çıxıb, doğurdan da həmin vaxtlarda işləri tərs gətirib və artıq bir inanc formalaşmış olub: “qara pişik uğursuzluq əlamətidir”.

İnancların qruplaşdırılması

İnancları təsnif edərkən Qəzənfər Paşayev İraq-türkman folklorunda belə qruplaşdırma aparmışdır: “Məişət və mərasimlərlə, təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar, astral təsəvvürlər və əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar” (Paşayev, 2003, s. 36).

Azərbaycan folklorunda isə Azad Nəbiyev xalq inanclarını aşağıdakı şəkildə təsnif edir: “Məişətlə bağlı inanclar; təbiət hadisələri, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inanclar; astral təsəvvürlər sayəsində yaranan inanclar; əsatiri görüşlərlə bağlı inanclar” (Nəbiyev, 2009, s. 275-276).

İnancları müxtəlif aspektlərə görə qruplaşdırma bilərik. Folklor və mədəniyyət baxımından inancların müxtəlif növləri mövcuddur. Biz inanc sistemlərinin təkcə mifoloji və dini komponentləri deyil, həm də cəmiyyətin gündəlik həyatında, sosial normativlərində və mədəni dəyərlərində oynadığı rolu vurğulamaq məqsədilə, elmi metodologiya əsasında geniş təsnifat aparmağı məqsəduyğun bilirək. Bu yanaşma Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların, etnik qrupların mədəni identifikasiyasının və etnoqrafik yaddaşının formalaşmasında inanc sistemlərinin mühüm rolunu ortaya qoyur.

İnanclarla bağlı təsnifata nəzər yetirək:

1. Kosmoqonik və təbii hadisələrlə bağlı inanclar
2. Ailə, məişət və sosial münasibətlərlə bağlı inanclar
3. Tanrı və ruhlarla bağlı inanclar
4. Sağlamlıq və bədənin qorunması ilə bağlı inanclar
5. Zaman, təqvim və mərasimlə bağlı inanclar
6. Heyvanat və bitkilər aləmi ilə bağlı inanclar
7. Qədim və simvolik inanclar

Kosmoqonik və təbii hadisələrlə bağlı inanclar

Kosmoqonik və təbii hadisələr ilə bağlı inanclar insanlığın tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynamışdır. Bu inanc növündə ilahi qüvvələrin və fəvqəltəbii varlıqların yaradıcı rolu vurğulanır. Əsrlər boyu insanlar təbiət hadisələrinin səbəblərini anlamağa çalışmış və bunları izah etmək üçün müxtəlif miflər, rəvayətlər və inanclar yaratmışlar. Azsayılı xalqların folklorunda da təbii hadisələrə dair inanclar xüsusilə zəngin və rəngarəngdir. Bu inanclar həm təbiətin gücünə, həm də insanların bu güclərlə əlaqəsinə dair dərin fəlsəfi düşüncələrə əsaslanır, həmçinin onların təbiətə olan hörmətini və dünyanı anlamağa çalışarkən təbiətin gücləri ilə başa çıxma istəyini əks etdirir.

Tat folklor inanclarında rast gəldiyimiz bir nümunəyə nəzər yetirək. “Çoxlu yağış yağanda istiot səpirik ocağa. Ya da yağışı kəsmək üçün sap götürürsən, 40 dənə keçəlin adını deyib düyün vurursan. Gün çıxanda 40 keçəlin başı ağrıyır” (Rüstəmzadə, 2024, s. 204). Bu folklor nümunəsində xalq arasında yayılmış yağışla bağlı mistik inanc və ritualların təsviri yer alır. Mətnin birinci hissəsində çox yağış yağanda “istiot səpirik ocağa” ifadəsi vasitəsilə istiotun yağışın qarşısını almaq məqsədilə istifadə edildiyi iddia edilir. İkinci hissəsindəki “40 keçəlin adı” ifadəsi folklorlarda tez-tez rast gəlinən müqəddəs və ya sehirli gücə malik olan elementləri simvolizə edir; bu cür rituallarda 40 ədəd bir növ tamamlayıcılıq və ya tamlıq mənasını daşıya bilər. “Düyün vurmaq” isə adətən təbiət hadisələrinə müdaxilə etmək, uğursuzluqları aradan qaldırmaq və ya sosial problemləri “bağlamaq” məqsədilə həyata keçirilir.

Saxur folklorunda da analoji olaraq yağış yağması üçün keçəlləri sadalamaq inancı vardır. “Quraqlıq olanda keçəllərin siyahısını düzəldirdilər” (Yaqubqızı, 2014, s.125).

Yağışla bağlı lahi folklorundan bir nümunə də göstərə bilərik. “Türbədən gətirilən torpağı yandırır dılar. Deyirdilər, günəş çıxacaq. Sonra onu isladırılar, yağış yağır” (Rüstəmzadə, 2024, s. 204). Yandırma əməliyyatı, burada metaforik olaraq quru, isti və işıqlı elementlərin (günəşin simvolu) ortaya çıxmasına səbəb olur. Beləliklə, torpağın yandırılması ilə günəşin çıxması, təbiətdəki dəyişikliklərin və dövrü proseslərin simvolik ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Növbəti mərhələdə torpağın isladılması ilə yağışın yağması prosesi, suyun və həyatın simvolik təsviridir. Bu ritual torpağın əvvəlcə yanaraq günəşin ortaya çıxması, daha sonra isə

suyun əlavə edilməsi ilə həyatın davam etdirilməsi və təbiət qanunlarının bərpa olunması prosesini göstərir.

“Göy qurşağını görəndə deyərik: “Piəjeni hana etə” (Qoca nənə hana çəkib)” (Rüstəmzadə, 2024, s. 204). Bu ifadə çox maraqlı bir talış inancı və təsəvvürüdür. Bu cür ifadələr çox zaman bir nağıl və ya xalq əfsanəsi ilə bağlı olur, insanların təbiət hadisələrini fərqli, metaforik bir dildə izah etməyə çalışdığı vəziyyətlərdə ortaya çıxır. Göy qurşağı bəzən də şans, xoşbəxtlik və ya ruhların yerdən göylərə doğru hərəkəti ilə əlaqələndirilir.

“Günəş və Ay tutulanda talışlar mis təstlər və digər mis qablar döyəcəklə həy-küy salırlar ki, cinlər-şeytanlar Günəşi, Ayı buraxsın” (Məlikova, 2019, s. 171).

“Böyük qasırğa olanda evin sonbeşiyi baltanı ağaca vurub yerə sancardı ki, qasırğa sakitləşsin” (Rüstəmzadə, 2024, s. 204). Bu misalda evin sonbeşiyinin baltanı ağaca vurub yerə sancması, həm təbiətin gücləri ilə əlaqə qurma, həm də o gücləri sakitləşdirmək məqsədi güdür. Lahıclarda bu cür rituallar təbiətin fəlakətlərindən qorunma məqsədi ilə aparılır və bir növ “ritual müdafiə” olaraq qəbul edilir. Baltanın ağaca vurulması, qasırğanın simvolik olaraq “yerə bağlanması” və sakitləşdirilməsi üçün bir vasitə kimi qəbul edilə bilər. Bu kimi rituallar həm də insanların təbiətə qarşı özlərini qorunmuş hiss etmələrinə kömək edir, çünki belə hallarda nə etməli olduqlarını bilirlər.

Bu nümunələrdə azsaylı xalqların folklorunda təbiət hadisələrinin və ritualların simvolik dil vasitəsilə necə izah edildiyini, həmçinin insanların təbiətlə qarşılıqlı əlaqədə və ona təsir etmək arzusu ilə necə rituallar formalaşdırdıqlarını ortaya qoyur. Nəticədə, belə folklor nümunələri etnoqrafik təcrübənin zənginliyini və təbiətlə mədəniyyət arasındakı dərin əlaqəni əks etdirir.

Ailə, məişət və sosial münasibətlərlə bağlı inanclar

Ailə və sosial münasibətlər hər bir cəmiyyətin əsas sütunlarından biridir və onun möhkəmliyi insanlar arasındakı əlaqələrin keyfiyyətini müəyyən edir. Qədim zamanlardan etibarən insanlar ailə bağlarını və sosial münasibətləri qorumaq üçün müxtəlif inanclara və adət-ənənələrə riayət ediblər. Bu inanclar cəmiyyətin dəyərlər sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır və insanların davranışlarına, seçimlərinə təsir göstərir. Ailə münasibətləri, dostluq, nikah, valideyn-övlad əlaqələri və qonşuluq kimi mövzularda bir çox inanclar mövcuddur ki, bunlar hər bir xalqın mədəniyyətinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir.

Bu qrupa aid olan inancları daha da konkretlik qazanması üçün iki alt qrupa da ayıra bilərik.

a) *Ailə və evlilik inancları*: Ailə və evlilik inancları müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli olsa da, onların əsas məqsədi ailə bağlarını möhkəmləndirmək, uğurlu və xoşbəxt evliliyin təmin olunmasına kömək etməkdir. Bu inanclar nikahdan əvvəl, toy mərasimində və evlilik müddətində müəyyən qaydalara əməl etməyi tövsiyə edir.

Məsələn, ““Masanın küncündə oturmaq olmaz. Otursan subay qalarsan” (Rüstəməzadə, 2024, s. 204). Bu inancın əsas mahiyyəti insanın ailə qismətinin bağlanması qorxusudur. Tat və digər Qafqaz xalqları ailəni cəmiyyətin ən vacib dayağı gördükləri üçün evlilik və ailə qurmaqla bağlı bu cür inanc formalaşmış. Bu inancın kökü həm də qədimdən qonaqpərvərlik qaydalarına bağlı ola bilər – küncdə oturmaq hörmətli qonaq və ailə başçısı üçün uyğun hesab olunmurdu. Bənzər inancları Slavyan, İran və Türk xalqlarının mədəniyyətində də görmək olar. Məsələn, ruslarda küçədə küncdə dayanmağın və ya stolun küncündə oturmağın uğursuz olduğu deyilir. Tatlar arasında isə bu, ailə qurmaq və qismətlə bağlı inanc kimi qorunub.

“Uşağın beşiyi başında laylay çalarkən ağlamaq və kədərlənmək olmaz. Layları şirin-şirin, xoş sözlərlə demək lazımdır ki, gələcəkdə işləri yaxşı getsin. Kimin işləri düz gətirməyəndə deyirlər ki, nənən beşik başında bəd laylay çalıb” (Rüstəməzadə, 2024, s. 203).

“Toy olmuş ev həmin il həyətdə təndir qoymamalıdır” (Rüstəməzadə, 2024, s. 205). İnanca görə toy olmuş evdə eyni ildə təndir qoyularsa, bədbəxtlik baş verə bilər. Təndir evin bərəkəti və istiliyini təmin edir. Yeni qurulan ailənin ilk ili “həssas dövr” hesab olunur və təndirin qoyulması bu enerjini poza bilər. Təndirin qoyulması yeni bir hadisənin başlanğıcı da deməkdir. Bu da qədim inanclara görə toyla eyni ildə böyük dəyişiklik etmək evin enerjisinin qarışması və problemlər yaratması ilə nəticələnə bilər.

b) *Sosial davranış və əxlaq inancları*: Bu inanclar cəmiyyətin qaydaları və etik davranışları ilə əlaqədardır. Sosial davranış və əxlaq inancları insanların bir-biri ilə münasibətlərində müəyyən qaydalara əməl etməsinə və cəmiyyətin sabitliyinin qorunmasına xidmət edir. Bu inanclar nəsil-dən-nəslə ötürülərək hörmət, ədalət, mehribanlıq və dürüstlük kimi dəyərləri formalaşdırır.

Məsələn, “Nişanlı qız gəlin köçdüüyü günəcən qonşudan heç nə alıb yeməməlidir” (Rüstəməzadə, 2024, s. 205). Bu inanc təzə gəlinin xarici təsirlərdən və pis niyyətlərdən qorunması məqsədini güdür. Bəzən belə inanclarda məqsəd gəlinin həyatına daxil ola biləcək neqativ enerjilərin və paxıllığın qarşısını almaqdır.

“Qayçının ağzının da çox açıq qalması kiminsə dalınızca danışılması kimi yozulur. Bunun qarşısını almaq üçün qayçının ağzını bağlamaq lazımdır” (Rüstəməzadə, 2024, s. 207). Belə inanclara görə qayçıdan istifadə edərkən diqqət edilməlidir ki, onun ağzı çox açıq qalmasın. Çünki bu, pis niyyətin və ya mənfi danışığın rəmzi sayılır.

“Lahıcdə derdilər ki, bir dəsmalnan iki adam (hərəsi bir başınnan tutub) əl-üz silməz. Ona görə ki, dava ola bilərdi” (Əhmədli & Əliyev, 2017, s. 15). İnsanlar arasında bir dəsmalı paylaşmaq uğursuzluq, dava və ya narazılıq gətirə bilər deyər düşünülür. Buna bənzər inanclar başqa əşyalarla da bağlıdır. Məsələn, bıçaq bir-birinə ötürülməz, yerə qoyulub götürülər. Çünki mübahisəyə səbəb ola bilər.

Nəticə etibarilə, ailə və məişət həyatını əhatə edən inanclar, insanların münasibətlərində qarşılıqlı hörmət, sevgi və anlayışın əsasını qoyur. Eyni zamanda, bu inanclar cəmiyyətdəki sosial strukturları qoruyur və təkmilləşdirir. Sosial davranışlarla bağlı inanclar da fərdlərin birgə həyatını daha harmonik və qaydalı etməyə xidmət edir. Beləliklə, bu inanclar həm cəmiyyətin mənəvi davamlılığını təmin edir, həm də fərdlərin bir-birinə qarşı davranışlarını istiqamətləndirir.

Tanrı və ruhlarla bağlı inanclar

Tanrı və ruhlarla bağlı inanclar bəşəriyyətin ən qədim düşüncə sistemlərindən biridir. İnsanlar tarix boyu kainatın yaranışını, təbiət hadisələrini və ölüm sonrası həyatı izah etmək üçün müxtəlif dini və mistik inanclara sahib olublar. Bu inanclar fərqli mədəniyyətlərdə müxtəlif formalarda ifadə edilsə də, onların əsas məqsədi insanın dünyadakı yerini və mənəvi varlığını anlamaq olmuşdur.

Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar və etnik qrupların folklorunda da ruhlarla bağlı inanclar əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Onların folklorunda Tanrı və ruh anlayışları qədim inanc sisteminin izlərini daşıyır və islamlaşmadan öncəki inancların qalıqları kimi qiymətləndirilə bilər.

Animizm ruhçuluq inancı olub, hər şeyin – təbiət hadisələrinin, bitkilərin, heyvanların, hətta cansız əşyaların belə bir ruhu və ya mənəvi mahiyyəti olduğunu qəbul edən qədim dini-fəlsəfi baxışdır. Bu anlayışa görə insanlar təbiətlə və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədədirlər və onlarla bir növ mənəvi ünsiyyət qura bilərlər. Məsələn, animizmə əsasən ölümlərin ruhları sağ qalanlarla əlaqə saxlaya bilər, ruhlar insanların həyatına təsir edə bilər və s.

Animizm ibtidai xalqların dünyagörüşündə geniş yayılmış olsa da, bəzi müasir dini və folklor inanclarında da öz təsirini qoruyub saxlayır. Bu, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların, xüsusilə də talış folklorunda mühüm yer tutur. “Talışların fikrincə, insan öldəndən sonra ruhu bədəndən ayrılır, lakin o yaşayır. Ölənin ruhu, üçündə, yeddisində, qırxında və hər cümə axşamı öz evinə qayıdır, uşaqlarının, yaxınlarının necə yaşamaqlarına tamaşa edir. Ölənin ruhu, onun evdə xatırlanmasını, evdəkilərin bir-biri ilə xoş rəftarına rast gələrsə, çox razı surətdə qayıdır” (Məlikova, 2019, s.161).

Digər nümunələrə nəzər yetirək:

“Ölən şəxsin övladı evlənirsə, toy günü ölənin qəbri üstə su tökülür ki, ruhu oyansın” (Məlikova, 2019, s. 162).

Talış kəndlərində “ölü tutma” istilahi da mövcuddur. Özünü halsız hiss edən, axşamüstü üşütməsi olan, qızdırması düşməyən xəstə haqqında “onu ölü tutub” ifadəsi işlədilir. “Bu vaxt bir nəfər “duktonə” (iy döndərən) fırladanın yanına gedir. Duktonə ilə xüsusi adamlar məşğul olur. Onlar çox vaxt seyid qadınlar olur” (Məlikova, 2019, s.162).

Talışların mifoloji təfəkkərində “alajen”ə (alarvadına), cinə, firiştəyə “odəm-xur”ə (adamyeyənə) də inam mövcuddur. “Cinlər gecələr evlərə girib, adamların

paltarlarını oğurlayıb, aparıb geyinirlər. Səhərə yaxın gətirib yerinə qoyurlar” (Məlikova, 2019 s.188).

Azsayılı xalqların folklorunda Tanrı və ruhlarla bağlı inanclar, yalnız onların dünyagörüşünü və əxlaqi dəyərlərini deyil, həm də onların sosial və mədəni həyatını formalaşdırır. Bu inanclar, həmin xalqların mənəvi və mədəni irsinin qorunmasında və gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Sağlamlıq və bədən qorunması ilə bağlı inanclar

Azsayılı xalqların inanclar sistemində sağlamlıq və bədən qorunması ilə bağlı inanclar dedikdə xəstəliklərin çox vaxt ruhların qəzəbi, neqativ enerjilər və ya tabu pozuntularının nəticəsi kimi meydana çıxması kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən qoruyucu dualar, amuletlər, bitki mənşəli müalicələr və xüsusi mərasimlər geniş yayılmışdır. Konkret nümunələr əsasında fikrimizi daha aydın ifadə edək.

“Uşağın beşiyini boş tərپətsən, qulaqları ağrıyır” (Rüstəmzadə, 2024, s. 206). Bu inanc uşağın beşiyini boş tərپətməyin mənfi enerjiyə və ya pis ruhların çağırılmasına səbəb olacağına dair xalq təsəvvürlərindən qaynaqlanır. Bu xalqların inanclarında beşik yalnız uşaq içində olarkən hərəkət etdirilməlidir, əks halda, uşağın sağlamlığına mənfi təsir edə bilər. Bu cür inancların əsas məqsədi körpənin qorunması və ona aid əşyalarla ehtiyatlı davranmağın vacibliyini vurğulamaqdır.

“Saç kılkəsini ocağa, peçə atmazlar. Saç sahibinin başı ağrıyır” (Rüstəmzadə, 2024, s. 207). Bu inanc təkcə azsayılı xalqların deyil, ümumiyyətlə, bir çox türk və İran xalqlarının folklorunda mövcuddur. Saçın müqəddəs və ya enerjili bir hissə hesab olunması qədim dövrlərdən bəri geniş yayılmışdır. Bunun əsas səbəbləri şəxsi enerjinin saçda toplanması, saçın insanın ruhu ilə bağlı olması, cadugərlərin pis əməl etmək üçün saçdan istifadə etməsi və s. sayıla bilər. Bu inanc qədim şamanist və zərdüşti kökləri ilə də əlaqəli ola bilər. Zərdüştlükdə od müqəddəs sayılırdı və ona murdar bir şey atmaq günah hesab olunurdu. Sonralar isə bu inanc İslam təsiri altında başqa izahlarla yaşamağa davam edib. İslam inancında saçın yandırılması ilə bağlı xüsusi bir qadağa mövcud olmasa da, saç və dırnaqların ehtiyatla atılması tövsiyə olunur.

Tat folklorunda xəstəliyin aradan qaldırılması ilə bağlı bir inanca da nəzər salaq. “Diyirlər ki, çağanın qarnı ağrıyanda körpə çağanın, kömürün üstündə ağ papbıldağ olur, yəni külün, külü götürüb bir qasığa ana südü sağırqlar qarışdırıb uşağın ağzına tökürlər. Uşaq o küllü südü içənnən sora sakitləşir, o köpməsi tamam yox olur” (Ramazanova, 2022, s.46). Bu inancla bağlı olaraq, körpənin qarnı ağrıyanda və ya narahat olanda, müəyyən təbii və mistik güclərin kömək edə biləcəyinə inanılır. Kömürün üstündəki ağ papbıldağ və külün ana südü ilə qarışdırılması, uşağın rahatlanmasını təmin etmək üçün bir növ simvolik və şəfa verici təsirə sahib olduğuna inanılır. Bu cür inanclar, təbiətdəki təbii maddələrin insanların sağlamlığına müsbət təsir göstərdiyini düşünməkdən irəli gəlir. Müasir tibbdə bəzi təbii maddələri, o cümlədən kömürü tibbi məqsədlərlə istifadə edir. Lakin folklor-dakı inanclarda kömürün təbii və simvolik gücü ilə bağlı müalicə üsulları, bəzən

bu maddənin fiziki xüsusiyyətləri ilə yanaşı, mənəvi və ritualistik anlamlar da daşıyır. Beləliklə, kömürün folklorda və müasir tibbdə istifadəsi arasındakı əlaqə, təbiətə olan hörmət və faydalı təsirlərinə olan inancın qədim dövrlərdən günümüze qədər necə inkişaf etdiyini göstərir.

Azsaylı xalqların folklorunda sağlamlıq və bədənin qorunması ilə bağlı inanclar, onların həyat tərzinin və mənəvi dünyasının mühüm hissəsini təşkil edir. Bu inanclar, yalnız fiziki sağlamlıqla deyil, həm də psixoloji və mənəvi sağlamlıqla əlaqələndirilir. Təbiətə və güclərə inam, xalqların həyatını və təcrübələrini daha mənalı edir və onların mədəniyyətlərində dərin izlər buraxır. Bu inanclar, həmçinin gələcək nəsillərə qədim sağlamlıq və bədən qoruma üsullarını ötürməklə, cəmiyyətin sosial birliyini və mədəni davamlılığını təmin edir.

Zaman, təqvim və mərasimlə bağlı inanclar

Azsaylı xalqların dünyagörüşündə zaman, təqvim və mərasimlə bağlı inanclar xüsusi yer tutur və onların həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyəti və mifik dünyaduyumu ilə sıx bağlıdır. Zaman anlayışı adətən təbiət hadisələri, astronomik müşahidələr və dövrü təkrarlanan proseslər əsasında formalaşır. Mərasimlər isə ilin mühüm keçid dövrlərini – fəsil dəyişikliklərini, əkin-biçin vaxtlarını və mühüm sosial hadisələri, bayramları qeyd etməyə xidmət edir. Bu inanclar və ayinlər bir tərəfdən də kollektiv kimliyin möhkəmləndirməsinə xidmət edir.

a) *Zamanla bağlı inanclar*: Zaman anlayışı insan mədəniyyətində mühüm rol oynayır və onunla bağlı müxtəlif inanclar formalaşır. Qədimdə zaman daha dövrü və təbii proseslərə bağlı görülürdü, müasir dövrdə isə onu elmi ölçülərlə qəbul edirik. Lakin hələ də müəyyən mistik inanclar qalır. Məsələn, bəzi günlərin uğurlu və ya uğursuz hesab edilməsi, müəyyən vaxtlarda dua və ya ritual etməyin vacibliyi kimi inanclar yaşayır. Məsələn, “Uşağın doğulduğu altıncı gün ad qoyulmalıdı. Adqoyma gecikdirilsə, deyirlər, o uşaq yalançı olar” (Rüstəmzadə, 2024, s. 206). İslamda uşağa ad qoymağın ənənəvi vaxtı doğumun 7-ci günüdür. Bu zaman həm adqoyma mərasimi keçirilir, həm də bəzi ailələrdə uşağın saçları qırılıb çəkisi qədər qızıl və ya gümüş sədəqə verilir. Bəzi yerlərdə bu adət 6-cı günə uyğunlaşdırılıb.

“Bir də şənbə günü gecə yatanda diləy arzulayırsan şənbə gecəsinnən. Diyirsən ki, şənbə nənə, şənbə nənə, sənə and verirəm anovun çıxqasına, babovun zülfünə, mənə əyan eylə ki, mənə məsəl gələcəy həyatım necə olacey. Hə, niyyət eliyirsən şənbə gecəsi. Şənbə gecəsi görülən o yuxu gələcəy arzuların təməlini adama göstərir” (Ramazanova, 2022, s. 45).

b) Bayram və mərasim inancları:

Bu inancların kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır və onların əsas məqsədi müqəddəs dövrləri qeyd etmək, insanlarla ilahi qüvvələr arasındakı əlaqəni möhkəmləndirmək, bərəkət və qorunma təmin etməkdir. Azsaylı xalqların folklorunda Novruz, Ramazan, Qurban bayramları, habelə toy, yas və digər mərasimlər zamanı edilən adətlər və inanclar bir çox qədim ənənələri yaşatmaqdadır.

“Son çərşənbə günü səhər-səhər çeşmə içindən kiçik daşlar götürüb evdə un, yağ, süd məhsulları və s. ərzaqlar olan qaba bir dənə qoyurlar ki, bərəkətli olsun” (Məlikova, 2019, s. 170). Son çərşənbə yeni ilin gəlişindən öncəki son mərhələ sayıldığı üçün bu gün edilən duaların, ritualların və inancların daha təsirli olacağı düşünülür. Bu inanc su kultu və bərəkət ritualları ilə bağlıdır. Su qədimdən müqəddəs sayılır və çeşmədən götürülən daşların xüsusi enerjiyə malik olduğuna inanılır. Su axıcı olduğu üçün onunla gələn daşlar da təmizlənmiş və müqəddəs hesab edilir.

Heyvanat və bitkilər aləmi ilə bağlı inanclar

Heyvanlar və bitkilərlə bağlı inanclar qədimdən bəri insanların dünyagörüşünü, təbiətə münasibətini və mistik inanclarını əks etdirərək, onların həyatında xüsusi rol oynamışdır. Azsaylı xalqların folklorunda da bu inanclar dərin mistik mənə daşıyır və onların dünyaduyumunu formalaşdırır. Heyvanlar çox vaxt totem, ruhun qoruyucusu və ya xəbərçi kimi təsvir olunur. Bitkilər isə şəfa mənbəyi və müqəddəs varlıq hesab edilir. Bu inanclar təbiətlə insan arasındakı əlaqəni möhkəmləndirir və nəsil-dən-nəslə ötürülən biliklər sistemi kimi yaşamağa davam edir. Bu inancların mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq üçün Azərbaycanda yaşayan müxtəlif azsaylı xalqların folklorundan nümunələrə nəzər salaq.

“Kim səhər-səhər eşşəyə rast gəlsə, işi uğurlu olar” (Rüstəmzadə, 2024, s. 209). Bu inanc qədimdən bəri eşşəyin dözümlülük, bərəkət və uğur rəmzi kimi qəbul edilməsindən qaynaqlanır. Bəzi xalq inanclarında eşşək peyğəmbərlərin və müqəddəslərin miniyi sayıldığı üçün müqəddəs heyvan sayılır. Xüsusilə İslam və xristianlıqda eşşək müxtəlif dini məqamlarda rast gəlinən simvollarandır.

“Dovşan maşının qabağından keçəndə maşından pul atırlar çölə. Dovşan di-yillər pısdı” (Rüstəmzadə, 2024, s. 209).

“Təzə doğmuş pişiyin, hər hansı bir balalı heyvanın üstündən çiləli gəlin adlasa, ya həmin heyvan ya da balası öləcək. Əgər gəlin hamilədirsə, ya gəlin, ya da uşağı tələf ola bilər” (Rüstəmzadə, 2024, s. 205).

Udi folklorunda heyvanlarla bağlı rast gəlinən nümunəyə nəzər yetirək.

“Xəyin bacane loxol əşinnesa qoya üktənə qonağ eǵale - Əgər it beli üstə aǵnayarsa, evə altı qonaq gələcək” (Yaqubqızı, 2014, s. 25). Bu inancın mənası əsasən qədim animist xalq inanclarına dayanır. İnsanlar heyvanların davranışlarını gələcək hadisələrin işarəsi kimi yozublar. İtlərin beli üstə aǵnaması (aǵlayaraq ulaması) qeyri-adi hal olduğu üçün bunu xüsusi bir əlamət kimi qəbul ediblər. Sayın konkret olması isə təsadüfi deyil: 6 rəqəmi bəzi inanclarda uğur və mistik mənə daşıyır.

“Koramalı və pişiyi öldürməzlər, bədbəxtlik olar, sahibin oğlu ölər” (Əhmədli & Əliyev, 2017, s.16). Koromal (kirpi) və pişiklər çox vaxt qədim inanclarda evin və ailənin qoruyucusu sayılıblar. Onları öldürmək uğursuzluq və bədbəxtlik gətirə bilər.

Ağac və digər bitkilərə inama talış folklorunda daha çox rast gəlinir. Onlar şümşad, palıd, fisdıq, nil (azat), zənqet (danaya) kimi ağacların müqəddəsliyinə inanırlar. Söyüd ağacını barsız olduğu üçün həyatın ortasında əkməzlər, bunun əksinə, zənqet kolunun isə sevinc və xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanaraq şadlıq məclisi keçirilən otaqları zənqet budaqları ilə bəzəyərlər. (Məlikova, 2019, s. 176).

Azsaylı xalqların inanclarında heyvanlar və bitkilər təbiətin, həyatın və ruhani aləmin çox mühüm hissəsidir. Onlar bu aləmlə əlaqələrini mənəvi, dini və mədəni bir dəyər olaraq qoruyurlar. Təbiətə qarşı hörmət, harmoniya və qarşılıqlı əlaqə bu xalqların həyatlarının mərkəzində dayanır. Bu inanclar, insanların dünyanı və təbiəti bir-birini tamamlayan elementlər kimi qəbul etmələrini və onlarla harmoniya içində yaşamağın vacibliyini başa düşmələrini təmin edir.

Qədim və simvolik inanclar

Simvolik inanclar cəmiyyətin mənəvi və emosional ehtiyaclarını qarşılayan, həyatın sirləri ilə bağlı bir növ təfsir təmin edən bir çərçivədir. Bu inanclar və simvollar xalqın mədəniyyətində, adət-ənənələrində və gündəlik həyatında öz yerini tapır. Qədim və simvolik inanclar heyvanlar, rənglər, obyektlər və gündəlik həyatın hər hansı bir aspekti ilə bağlı simvollar vasitəsilə insanların dünyagörüşünü və təcrübələrini izah etməyə çalışır.

Fetişizm inanclarda və dinlərdə xüsusi gücə malik olduğuna inanılan əşyalara sitayiş edilməsidir. Bu anlayışa görə, bəzi əşyalar və ya obyektlər insanlara uğur gətirə, onları qoruya və ya müəyyən təsirlər göstərə bilər. Azsaylı xalqların folklorunda rast gəlinən totemlər, qoruyucu amuletlər, sehrli əşyalar bu inancın bir hissəsidir. Nümunələrlə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik.

“Talışlar bağ-bağcanı bəd nəzərdən qorumaq üçün meyvə ağaclarının budaqlarına müxtəlif heyvanların kəllə sümüklərini bağlayırlar. Onlar inanırlar ki, inək və at kəllə sümüyü bağ, meyvə ağaclarını bəd nəzərdən qoruyur” (Məlikova, 2019, s. 165).

Talış folklorunda həmçinin “salasta” adlanan sümüyə, “neçiyə çanq” (canavar pəncəsi) kimi talismanlara aid inanclara da rast gəlinir. Salastadan, yəni “alavadinin dişi”ndən keçirilən sapın uclarını birləşdirərək uşağı həmin çevrədən keçirdərək qorxudan xəstələnmiş körpənin səhəri gün sağlanaacağına inanılır. “Neçiyə çanq”dan isə dəyərli əşyanı oğurlamış oğrunu tapmaq üçün istifadə edilir. Canavar pəncəsi öz sehrli gücü ilə oğru olan şəxsin əl-qolunu qıc edərək onun kimliyini aşkara çıxarır.

Metallarla bağlı inanclar da azsaylı xalqların folklorunda üstünlük təşkil edir. Məsələn, “Qırxlı uşağın başın altına bıçax qoyardılar. Qayçı qoymazdılar. Qayçı qoyanda deyilənə görə uşax hər zə olur, yəni çox danışan, vasvası olar. Daş qoyardılar ki, uşax daş kimi olsun, az danışsın. Altı dənə daş olsun gərək” (Rüstəmzadə, 2024, s. 202).

“Axşam çölə çıxan, gecə yol gedəsi olan şəxslər ya yaxasına sancaq vurma-lı, ya da özləri ilə iynə götürməlidirlər. Deyirlər ki, cinlər iti dəmirdən, kəsər alət-lərdən, sancaqdan, iynədən qorxub yaxına gəlmirlər” (Məlikova, 2019, s.172).

Son olaraq azsaylı xalqlarda qədim və simvolik inanclar, insanların təbiət və dünyaya münasibətini formalaşdıraraq onların mədəniyyətlərini və gündəlik hə-yatlarını dərin mənəvi və emosional təfəkkürlə zənginləşdirir. Fetişizm, totemlər və qoruyucu əşyalar kimi simvollar, bu xalqların həyatın sirlərini və təhlükələrini anlamağa, onlardan qorunmağa yönəlmiş yanaşmalarını nümayiş etdirir. Bu inanclar, həmçinin, təbiət və insanların bir-birini tamamlayan bir əlaqə içində ol-duğunu, mənəvi dünyanı qorumaq və balansı saxlamağın vacibliyini vurğulayan bir dəyər daşıyır.

Nəticə. Azsaylı xalqların folklorundakı inanc sistemlərinin struktur və funk-sional xüsusiyyətləri elmi əsaslandırma yolu ilə təhlil edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, folklor bir xalqın mədəni yaddaşını və dünyagörüşünü əks etdirən çox-qatlı sistem kimi, inanc və rituallar vasitəsilə cəmiyyətin sosial, mədəni və psixo-loji həyatında mühüm rol oynayır.

Araşdırma inanc sistemlərinin folklorun digər elementləri ilə qarşılıqlı əla-qədə olduğunu və bu qarşılıqlı əlaqələrin xalqların mədəni kimliyinin formalaş-masında böyük təsir göstərdiyini ortaya qoyur. Bu baxımdan, məqalədə təqdim olunan təsnifat yanaşması, yalnız folklor fenomeninin mistik və dini aspektlərini deyil, həm də cəmiyyətin gündəlik həyatına, sosial normativlərinə və mədəni də-yərlərə təsir edən çoxşaxəli mexanizmləri əhatə edir.

Nəticə etibarilə, azsaylı xalqların folklorunda inanc sistemlərinin elmi təhlili bu sahədə obyektiv və replikativ tədqiqatların aparılmasına imkan yaradır və gələ-cək araşdırmalara yeni metodoloji yanaşmaların inkişaf etdirilməsi üçün zəmin hazırlayır.

QAYNAQLAR

- Əhmədli, A., & Əliyev, D. (Tərt.). (2017). *Azsaylı xalqların folkloru: 2-ci kitab*. Bakı: Elm və təhsil.
- Məlikova, İ. (Tərt.). (2019). *Azsaylı xalqların folkloru: 4-ci kitab*. Bakı: Elm və təhsil.
- Nəbiyev, A. (2009). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 1-ci kitab*. Bakı: Çıraq.
- Paşayev, Q. (2003). *Kərki folklorunun janrları*. Bakı: Elm.
- Ramazanova, A. (Tərt.). (2022). *Azsaylı xalqların folkloru: 5-ci kitab*. Bakı: Elm və təhsil.
- Rüstəmzadə, İ. (Tərt.). (2024). *Azsaylı xalqların folkloru: 6-ci kitab*. Bakı: Elm və təhsil.
- Yaqubqızı, M. (Tərt.). (2014). *Azsaylı xalqların folkloru: 1-ci kitab*. Bakı: Elm və təhsil.

